

A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód

1. J. SOLTÉSZ KATALIN szerint talán „nincs két olyan egymással szembenálló, egymás ellentétéként felfogott nyelvi kategória, amelyek között ne lehetne átmeneti területeket kimutatni. (...) Nincs éles határ tulajdonnév és köznév között sem” (1959: 461). Ezt a megállapítást a földrajzi köznévvvel azonos alakú helynevek kapcsán különösen helytállónak érezhetjük.

A különböző nyelvek helyneveit áttekintve úgy tűnik, hogy valamennyi nyelv neveinek egy részét a földrajzi köznéből bármilyen megkülönböztető elem vagy formáns hozzákapcsolása nélkül alakult névformák alkotják. Egy kisebb-nagyobb közösség nyelvhasználatában tehát a dolgok, objektumok egész osztályát jelölő, általános jelentésű köznévként új, tulajdonnévi jelentése is kialakulhat, s a típusba tartozó egyetlen egyed jelölőjévé válhat (vö. HOFFMANN 1980: 12).¹ A puszta földrajzi köznévvé alakulását HOFFMANN ISTVÁN nyomán jelentéshasadásnak nevezzük (1993: 93).²

A jelenséget — anélkül, hogy a rendszertani helyét kijelölték volna — már meglehetősen régen leírták, megítélése azonban máig nem egyértelmű. Lényeges problémát jelent ugyanis, hogy gyakran nem lehet eldönteni, ténylegesen tulajdonnévi értékkel rendelkeznek-e az ide sorolható nyelvi elemek, azaz végbenment-e valóban a jelentéshasadás. HOFFMANN ISTVÁN szerint ez a nehézség állhat a háttérben annak, hogy a magyar szakirodalomban ezzel a névtípussal alig-alig foglalkoztak, és ha mégis, akkor leginkább kételkedve nyilatkoztak róla a

¹ E jelenséget különböző nyelvekre vonatkozóan többen is leírták, itt ezek közül csak néhány példát említek. Az orosz helyneveket vizsgálva NICOLAISEN is úgy látja, hogy a földrajzi köznevek egyfajta szemantikai váltáson átmenve helynévvé válhatnak (1985: 60). Hasonló véleményen van általában a helynevekről AINIALA is (1996). HEINZ-DIETER POHL a szlovén hegynevek körében szintén talált puszta földrajzi köznévi formákat (1996: 1529).

² Korábbi munkájában HOFFMANN a jelentéshasadás fogalmát jóval tágabban értelmezte: „az egyetlen szótól a különböző szó szerkezeteken át egészen a mondatig igen sokféle köznévi alakulat válhat tulajdonnévvé” (1980: 13). Későbbi írásaiban azonban azt hangsúlyozza, hogy a hasadás fogalmát szűkebben kell értelmeznünk; s a jelentéshasadásnak utóbb csupán azt a névkeletkezési folyamatot tekintti, amelynek során a „puszta földrajzi köznéből — bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül — helynév keletkezik” (HOFFMANN 1993: 93), az így létrejött nevek lexikális-morfológiai szerkezetüket tekintve tehát mindig az adott objektum fajtáját jelölő valamely földrajzi köznévvvel azonosak.

szakemberek. BÁRCZI GÉZA és KÁLMÁN BÉLA elismeri, hogy a földrajzi köznevek állandó ráértéssel helynévvé válhatnak, s még arra vonatkozóan is igyekeznek eligazítást adni, hogy milyen feltételek mellett következhet be ez a folyamat (vö. BÁRCZI 1958: 145, 147, KÁLMÁN 1989: 111), megállapításaik azonban szisztematikus vizsgálatok híján inkább csak egyéni benyomásokon alapultak. A hasadásos neveket rendszerszerűen elsőként HOFFMANN ISTVÁN vizsgálta, s modern kori névanyag elemzése alapján több ponton is módosította azoknak a tényezőknél a körét, amelyek a jelentéshasadás irányába indíthatnak el egy-egy földrajzi köznevet (1993: 92–8). Hangsúlyozta, hogy az efféle nyelvi elemek státusának megállapításában pragmatikai, szociolingvisztikai és névrendszertani szempontú vizsgálatok adhatnak segítséget, általános érvényű kritériumokat azonban még így sem tudunk meghatározni (2004: 53).³ A formáns nélkül alakult helynevek tulajdonnévi értékének megítélését ugyanis nehezíti, hogy a szó tulajdonnévi jelentésének kialakulásával kapcsolatban a nyelvleíró mellett magának a nyelvhasználónak a kompetenciája is bizonytalan (1993: 94), a történeti forrásadatok földrajzi köznévi elemeinek értékelése pedig természetszerűen további problémákat is felvet.

Ez a bizonytalanság vezethette THORSTEN ANDERSSONT arra, hogy azokat a neveket, amelyek nemcsak közsói jelentésben használatosak, hanem egy adott objektumot tulajdonnévként is megjelölnek, féljelölőknek (semiapellatival names) tartsa (1973: 152). ANDERSSON a földrajzi köznevek fokozatos átértékelődésével magyarázza a jelentéshasadásos helyneveket.⁴ TERHI AINIALA szerint azonban egy adott nyelvi formát a nyelvhasználók vagy tulajdonnévnek vagy köznévként tekintenek, kettős szerepe nem lehet, a helynevek ugyanis a névadás pillanatában azonnal létrejönnek, vagyis a közszavak nem fokozatosan válnak tulajdonnévvé (1996: 44–6). AINIALA véleménye mögött az a felfogás húzódik meg, hogy a nevek létrejöttében a már meglévő névrendszer modellhatása érvényesül, vagyis az új helyneveket a létezők mintájára alkotják meg a névadók, a névadás eszerint tudatos folyamat, melynek célja a hely tulajdonnévvel való megjelölése.

A névkeletkezésről vallott, fent idézett két felfogás azonban valójában nem zárja ki egymást. Úgy tűnik, a helynevek — a teljes helynévallomány s ezen belül a hasadásos nevek — keletkezésének körülményeit a két elméletet együttesen alkalmazva tudjuk magyarázni, amint az HOFFMANN ISTVÁN tipológiájában is megmutatkozik. A beszélők egy új név létrehozásakor mindig figyelembe veszik

³ A helynevek és a földrajzi köznevek elkülönítésének problémájával az 1978-as Nemzetközi Névtani Kongresszuson részletesen foglalkoztak a kutatók, de megnyugtató megoldást, vagyis olyan kritériumot nem sikerült találniuk, amely alapján elkülöníthetők lennének a tulajdonnevek és a köznevek (vö. NEMES 2005: 12).

⁴ Korábban a teljes helynévallomány kialakulását a köznévi megjelölések megmerevedésével magyarázták (lásd pl. INCZEFI GÉZÁnak a névközületté válásról szóló elméletét, 1970).

az általuk birtokolt helynevekből elvonatkoztatott névmintákat, s olyan helyneveket hoznak létre, amelyekre a névrendszerben már létezik névmodell (TÓTH V. 2001: 199). A hasadásos nevek tulajdonnévi vagy köznévi értékének megálapítása kapcsán meglévő bizonytalanság azonban azt mutatja, hogy e nevek létrejötte nem magyarázható pusztán a modellhatással, a tudatos névadás ugyanis jobbra olyan neveket eredményez, amelyek névszerűségét a névhasználók egyértelműen felismerik. A nevek egy részénél, leginkább épp a pusztai földrajzi köznévi helyneveknél tehát mindenképpen számolnunk kell a közszoói előzmény fokozatos toponimizálódásának a lehetőségével is. Ezt a felfogást támogatja HEINRICH ANDREÁNAK az erdélyi Szaniszló település határnevei között végzett vizsgálata is, melyből kitűnik, hogy a település lakóinak névtudatában a földrajzi köznevek és az abból alakult tulajdonnevek nem mindig különülnek el élesen egymástól. Vannak ugyan olyan helyek, amelyekről mindig földrajzi köznevet használva beszélnek, bizonyos földrajzi köznevek azonban a lakosok nyelvhasználatában köznévként és tulajdonnévként egyaránt szerepelnek. HEINRICH emellett a földrajzi köznévből tulajdonnévvé válás folyamatát is regisztrálja (2000: 14–5).⁵ A közszoói elemek persze csak akkor válhatnak tulajdonnévvé, ha megfelelnek a névszerűség funkcionális és alaki követelményeinek (HOFFMANN 1993: 93), vagyis a névrendszerben már létezik rájuk névmodell. Az *Ér*, *Erdő*, *Domb* típusú helyneveket LŐRINCZE LAJOS a legrégebbi helynévtípusunknak tartja (vö. 1947: 6), és HOFFMANN ISTVÁN szerint ugyancsak számolhatunk már egyfajta ősi helynévrendszerben is ilyen nevekkel (1999: 209): a mintát erre a névszerkezeti kategóriára tehát a legrégebbi időktől napjainkig megtaláljuk, vagy legalábbis feltehetjük a létezését.⁶

A jelentéshasadással keletkezett helynevekre tett, a névrendszertan és a névszociológia oldaláról közelítő megállapításainkat érdemesnek látszik a kognitív nyelvészet irányából is körbejárni. A pusztai földrajzi köznévi helynevekkel kapcsolatos bizonytalanság ugyanis kategorizációs bizonytalanság, amely — amint láttuk — a névhasználók helynevekre vonatkozó ismeretén alapszik. A megismerési kategóriákat, illetőleg a feldolgozás folyamatát a kognitív nyelvészetben a prototípus fogalmán alapuló elmélettel modellálják: az emberek a megismerési folyamatok eredményeképpen olyan kategóriákat hoznak létre, amelyet a legtipikusabb tárgy vagy annak tulajdonságai reprezentálnak. Ezek a kategóriák —

⁵ A *félföld* földrajzi köznévi kapcsán több körülmény is arra mutat, hogy a szó a szaniszlóiak nyelvében éppen napjainkban kezd tulajdonnévi jelleget ölteni: a tájékozódási pont megnevezésével együtt ugyanis egyértelműen megjelölhető, hogy pontosan melyik földterületről van szó (2000: 15).

⁶ Csak néhány igazoló példát említek erre: a *Duna* feltehetően egy óiráni vagy árja tkp. 'víz' jelentésű szóból alakult, a kazah *Balhas* tó nevének a forrása a 'csalitos és ingoványos partú, lápos tó' jelentésű köznévi, a szaúdi *Nedzs*-nek pedig egy arab 'fennsík' jelentésű szó (vö. FNESZ.).

szemben a klasszikus kategóriarendszerek, illetőleg az ezen alapuló tudományos kategorizáció felfogásával — a kognitív nyelvészet vizsgálatai szerint nem különülnek el élesen egymástól, valójában a köztük lévő határok gyakran elmosódot-
tak. A kategóriához, fogalomhoz tartozást pedig az adott tárgy tulajdonságainak a kategória prototípusához való hasonlósága határozza meg (vö. BANCZE-
ROWSKI 2000: 36–8, TOLCSVAI NAGY 2008). A prototípus elmélettel ugyan-
akkor nemcsak a szójelentések ragadhatók meg, a modell a nyelvi kategóriák,
szóosztályok leírására is kiterjeszhető (vö. LADÁNYI 2002: 410). Vagyis a nyel-
vi kategóriáknak is vannak tipikus és periférikus elemei, attól függően, hogy
rendelkeznek-e a kategória prototípusát jellemző morfológiai, szintaktikai és
szemantikai stb. vonásokkal.

A mikrotoponimák kategóriáját napjainkban a legtöbb magyar nyelvhasználó
számára minden bizonnyal a kétrészes helynevek képviselik leginkább, vagyis a
Nyerges-hegy, Zörgő-ér, Fekete-erdő típusú nevek sokak számára tipikus hely-
névnek tekinthetők,⁷ bár nyilván a különböző névfajták, különösen a település-
nevek és a többi helynévfajta között ebben a tekintetben lehetnek eltérések.
Helynévszerűek a képzős formák is, amint azt az irodalmi művekben szereplő
nagy számú képzőt tartalmazó fiktív helynévalak is igazolja (vö. BÉNYEI 2007).⁸
A puszta földrajzi köznévi helynevek azonban — amint a megítélésük bizonyta-
lansága is mutatja — nyilvánvalóan a helynévi kategória periférikus elemei,⁹
amelyek mintegy átmenetet képeznek a helynevek és a közzavak között. A vá-
zolt helynévi kategória természetesen nem statikus, történhetnek benne elmoz-
dulások. Emellett pedig — minthogy minden ember a saját kultúrkontextusa
alapján alakítja ki a megismerési, s így a nyelvi kategóriákat — egyéni külön-
ségek is adódhatnak. Véltetően ez is hozzájárul ahhoz, hogy HOFFMANN IST-

⁷ Támogatja ezt az a (nem reprezentatív mintán végzett) kísérlet jellegű vizsgálatom is, melynek során elsőként egy táj részletes leírása alapján a táj részeinek elnevezése, majd különböző struk-
túrájú nevek helynévszerűségének megállapítása volt a feladat, s mindkét rész eredményei a két-
részes nevek tipikus voltát erősítették meg. És noha a képzéssel való névalkotást a kísérletben
résztezők jóval ritkábban alkalmazták, e formák névszerűségének megítélése a kétrészes neve-
kéhez hasonló eredményt hozott. A puszta földrajzi köznévi helyneveket mindkét feladattípusban
periférikusnak minősítették.

⁸ A magyar nyelvben a helynévség fogalmát felidéző jellegzetes alaktani eszközöket J. SOLTÉSZ
KATALIN gyűjtötte össze (1979: 19, 168), természetesen ezek megítélésében lehetnek egyéni kü-
lönbségek.

⁹ Az amerikai névadási gyakorlat is e formák periférikus jellegét tükrözi. A 19. század elején a még
felfedezetlen Nyugat feltérképezésének és a földrajzi egységek leírásának, illetve megneve-
zésének feladatát két angol kutató, Lewis és Clark kapta meg. Az amerikai névadásiaktus-soro-
zatról fennmaradt töredékes információk alapján pedig láthatóan fel sem merült bennük, sem a
szerveződő közösségekben, hogy egyedjelölésre fajtajelölő közneveket alkalmazzanak (vö. POL-
GÁRI 2007: 43–4). Ez a névadási szituáció azonban már csak kiterjedtsége miatt is egyedülálló-
nak tekinthető.

VÁN az általa vizsgált Nyírbátori és Pápai járásban kétszer annyi jelentéshasadással keletkezett nevet talált az aprófalvakban, mint a nagyobb településeken (1993: 95). A jelentéshasadás ugyanis különösen gyakran megy végbe az egyedi objektumok megnevezésében, és kisebb kiterjedésű helyeken az effajta egyedüliség természetesen nagyobb valószínűségű, ez pedig befolyásolja az ott élők névtudatát is. Ilyen helyeken ugyanis a puszta földrajzi köznévi helynevek — éppen jellemzőbb voltuk miatt — a helyi lakosok helynévi kategóriájának skáláján a prototípustól kevésbé távol helyezkednek el, azaz tipikusabbnak tartják ezt a névstruktúrát, s ez is magyarázhatja, hogy a hasadásos formákat hajlamosabban tulajdonnévnek tekinteni.

Mindezek alapján ugyanakkor érdemes elgondolkodni azon, hogy a puszta földrajzi köznévi megjelölések kapcsán egyáltalán van-e relevanciája a tulajdonnévi vagy közszoói státuszra vonatkozó döntésnek. Ezek a formák ugyanis gyakran mint állandósult említőnevek¹⁰ használatosak, vagyis nem elnevezései (tulajdonnévvel való megjelölései), hanem megnevezései (közszoói megjelölései) a helynek. Az efféle állandósult megnevezések azonban a nyelvi kategorizáció sajátos eseteinek tekinthetők, hiszen nemcsak a nyelvi minősítés ismérvei szükségessé teszik jelentésük feltérképezéséhez (mint általában a közszoóknál), hanem — akárcsak a helynevek esetében — lokalizálásukhoz azt a szabályt is meg kell jegyezni, amely a megnevező formát az adott területhez kapcsolja (vö. HEINRICH 2000: 14–5). Vagyis ezek a rögzült megnevező formák a tulajdonnév (elnevezések) és a köznevek közötti átmeneti kategória elemeiként értelmezhetők. Persze ennek a köztes kategóriának a megléte és kiterjedtsége között is — akár jelentős — egyéni különbségek lehetnek.

2. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a jelentéshasadás pusztán elméleti kategória lenne, valóságos példák nélkül, és hogy a földrajzi köznévi alakok megítélése kapcsán teljesen hiábavaló minden próbálkozás. A továbbiakban épp ezért azokat a tényezőket, tulajdonságokat igyekszem számba venni, amelyek a földrajzi köznévi alakú formák tulajdonnévi megítélésének irányába hathatnak, vagyis a névhasználók nyelvtudatában szemléleti váltást, a kategóriák közötti elmozdulást eredményezhetnek.

Mindenekelőtt utalnom kell arra, hogy a műveltségi nevek körében csak elvétve akadunk puszta földrajzi köznévből alakult nevekre, jobbára a természeti nevek között találkozhatunk ezzel a névalkotási móddal (vö. HOFFMANN 2007: 101), s ott is inkább csak a mikrotoponimák körében. Könnyen belátható ugyanis, hogy az ilyen módon létrejövő nevek csak szűk névhasználói körön belül funkcionálnak jól, azaz egy *Hegy*, *Patak*-féle név csak kis körzetben tölti be azo-

¹⁰ KÁLMÁN BÉLA vetette fel elsőként, hogy a személynévkutatásban használatos hivatalos név, szónév, valamint említőnév kategóriákat célszerű lenne a helynevek leírására is kiterjeszteni (1981).

nosító funkcióját a különféle kommunikációs helyzetekben. Ebből persze az is következik, hogy az ilyen név egy elnevező közösségen belül több hasonló felszíni elem esetén is csak egyetlen földrajzi objektumra használható, a többi tájrész más megnevezést kap (vö. LŐRINCZE 1947: 7).¹¹ A Veszprém megyei Rigácon például a falu belterületén lévő kiemelkedést egyszerűen *Domb*-nak hívják, a határban emelkedő kiemelkedések nevei viszont jobbára kétrészesek: *Kopasz-domb*, *Kis-szőlő-domb*, *Keszei-hegy* ~ *Keszei-domb*, *Marton-hegy*, *Ülő-domb*, *Szőlőhegy* ~ *Hegy*,¹² *Csuri-domb* (VeMFN. I, 29–30).

HOFFMANN ISTVÁN — már idézett elemzésében — nem zárja ki, hogy a földrajzi köznévi forma jelölheti több hasonló tájrész egyikét, az objektumfajták szempontjából mégis lényeges feltételnek tartja az egyedüliséget, a leggyakoribb jelentéshasadással keletkezett nevek ugyanis jobbára olyan helyeket jelölnek, amelyekből egy településen csak egyetlenegy szokott előfordulni, vagy aktuálisan csak egy található belőle (1993: 95). HEINRICH ANDREA kognitív szempontú vizsgálata ezzel kapcsolatban egy másik tényezőt emel ki: Szaniszlón elsősorban a feltűnő jegyekkel rendelkező helyeket megnevező földrajzi köznév válhat tulajdonnévvé, amennyiben az objektumról a beszélőközösség tagjai kitüntetett pontként beszélnek, akkor inkább a tulajdonnévi formát részesítik előnyben (2000: 179).

HOFFMANN a földrajzi köznevek jelentését is meghatározónak találja, ugyanis a speciálisabb fogalmi tartalmú helyjelölő szavak körében jellemzőbb, hogy hasadás útján helynévvé válnak. Általánosabb jelentésű puszta földrajzi köznévi nevek csak vizek megjelöléseként szerepelnek nagyobb arányban (1993: 96).

Egyértelműen a közszo tulajdonnévi státusát mutatja, ha a földrajzi köznévvvel megnevezett tájrészlet megváltozik (i. m. 97–8), például a dombot elszántották, de a helyét továbbra is *Domb*-ként jelölik meg. Tulajdonnévi szereppel számolhatunk akkor is, amikor a földrajzi köznév nem csak a közszoí jelentésének megfelelő helyfajta használatos: a Veszprém megyei Sümeg határában lévő hegyél *Gerinc* nevét a kiemelkedésben lévő bánya és a hegyen lévő szőlő megjelölésére is alkalmazzák (VeMFN. I, 69). Azt a korábbi feltevést azonban, miszerint a földrajzi köznév elavulása elősegítené a tulajdonnévvé válást, a vizsgált névanyagban kevés példa igazolta (HOFFMANN 1993: 97).

A jelenkori helyneveket elemezve az is kitűnik, hogy a jelentéshasadással tulajdonnévvé váló földrajzi köznevek köre vidékenként más és más. Jól szemlél-

¹¹ HEFTY GYULA ANDOR vizsgálatai alapján a *hegy* földrajzi köznév például a településhez közelebb lévő kiemelkedések nevéként használatos, a távolabb lévők egyénibb nevet kapnak (1911: 210).

¹² A *Hegy* névváltozat rövidüléssel (névelemelhagyással) és jelentéshasadással is magyarázható, és mindkét alakulásmódot egyformán valószínűnek tarthatjuk még annak ismeretében is, hogy ezen a vidéken a *hegy*-nek 'szőlőhegy' jelentése is van.

tetik ezt a hegynevek. Az abaúji Hegyköz területe felszínében tagolt, hegyek, sziklaalakulatok, dombok, völgyek, szorosok váltják egymást. A rendkívül gazdag hegynévi anyagban ugyanakkor csak elvétve találkozunk pusztá földrajzi köznévi formákkal: csupán az egy-egy kiemelkedést jelölő *Bérc*, *Domb*, *Elő-hegy*, *Gerinc* és *Tető* nevek mutatják ezt a struktúrát. A kétrészes nevekben szereplő további hegyrajzi köznevek (*halom*, *hegy*, *hát*, *szikla*) önmagukban nem jelentkeznek hegynévként. A kiemelkedést jelölő leggyakoribb szó, a köznyelvi jelentésben használt *hegy* ezen a területen nem fordul elő pusztá földrajzi köznévi helynévként (vö. KOVÁTS 2000), említőnévként viszont általános. A Veszprém megyei Tapolcai járás szintén viszonylag gazdag domborzati formákban. Itt azonban a hasadós folyamat a hegyrajzi köznevek nagyobb hányadát érinti, amint azt a több település határában is előforduló *Börc* ('hegytető, hegygerinc; domb'), *Csúcs* ('hegycsúcs'), *Dobogó* ('kiemelkedő rész hegyen, síkon; domb'), *Domb*, *Gerinc*, *Gyűr*, *Hegy*, *Hegytető*, *Hegyoldal*, *Má'* (< *mál*), *Tető* nevek mutatják (a kétrészes nevekben használatos még a *halom*, *hát*, *kő*, *orr*, *szikla* lexéma is). A *hegy* földrajzi köznévi kapcsán ugyanakkor utalnunk kell arra, hogy a köznyelvi jelentése mellett a speciálisabb 'szőlővel beültetett terület' szemantikai tartalommal (vagyis valójában jelentésbeli tájszóként) is használják, s azt, hogy több esetben is ez a jelentése dominálhatott a helynévvé válás során, a vele szinonim *Szőlőhegy* névváltozatok igazolják (vö. VeMFN. I.). A jelentéshasadás vizsgálata kapcsán szem előtt kell tehát tartanunk, hogy a földrajzi köznevek köre, illetőleg jelentése területi különbségeket is mutathat, ami pedig alapvetően meghatározza, hogy egy-egy földrajzi köznévi a nyelvterület mely részén vehet egyáltalán részt a névvé válás folyamatában.

3. A történeti adatok megítélése kapcsán jelentkező fokozott bizonytalanságra utaltam már. Esetükben pedig különösen fontos a tulajdonnévi és közzsói elemek elkülönítése, ezáltal ugyanis közelebb juthatunk a korabeli nyelvhasználati viszonyokhoz is.

Az e szempontból figyelembe vehető adatoknak csupán egy kis hányadáról állapítható meg egyértelműen a helynévi státusuk, többnyire akkor, ha a régi előfordulást a későbbi, esetleg mai tulajdonnévi használat erősíti meg, amint ezt például a 14. század közepéről adatolható Bereg megyei *Hát* hegynévi 19. századi térképi előfordulása mutatja. Amikor a földrajzi köznévi a közzsói jelentésétől eltérő helyfajta is használatos, szintén valószínűsíthető az adat tulajdonnévi értéke: a korán két részre tagoló Moson megyei *Ség* és *Ségfő* falu például arról a dombságról (*Ség* 'domb, hegy') kapta a nevét, amelyen feküdt¹³ (vö. Gy. 4: 185). HOFFMANN ISTVÁN szerint ezek az adatok az oklevelekben mindig a tulajdonnevek szövegbe foglalási formáival illeszkednek bele a latin szövegek köré-

¹³ Esetükben a névadás persze hegyrajzi köznévi > hegynévi > településnévi irányú is lehetett, ekkor a településnévi metonimikus alakulású.

zetbe: vagy latin földrajzi köznévi után szerepelnek (a hegynevek között például: 1208/1359: de monte *Segh*, Gy. 4: 178), vagy bármiféle külön szerkezet nélkül állnak (1307: iuxta *Er*, Gy. 1: 613). Ezek a tulajdonnévi adatok — az oklevelek jogbiztosító szerepéből fakadóan — nagy valószínűséggel köthetők a helybeli népesség nyelvhasználatához (vö. HOFFMANN 2004: 54, 55).

Az esetek jó részében azonban nincsenek efféle fogódzóink, mivel ezek az adatok jellemzően a tulajdonnevek és közszók mellett egyaránt gyakori megnevezőszerű szerkezetben állnak, például 1248: ad vnum monticulum, qui *berch* dicitur (ÁÚO. 7: 264), 1329/1476: ad monticulum quod qui vulgo *holm* dicitur (Gy. 1: 507), 1344: ad unum monticulum qui vulgo *dumb* nuncuparetur (A. 4: 397). Ilyen szerkezetekben szerepelnek még a kétrészes nevekben is előforduló *hát*, *havas*, *mál*, *orr*, *tető* hegyrajzi köznevek, illetve a csak pusztai földrajzi köznévi alakban adatható *orom*, *ség* szavak. Megítélésükhöz elengedhetetlen az adott oklevél egészének az alapos áttekintése. Az oklevelek egy részében ugyanis feltűnő gyakorisággal szerepelnek pusztai földrajzi köznévi alakú említések, esetükben pedig joggal feltételezhetjük, hogy az oklevél fogalmazója helynevek helyett inkább közszavakkal igyekezett leírni a kérdéses területet (vö. HOFFMANN 2004: 55). Az „ad unum *Berch*”, „super eodem *Berch*” (1272/1419: Gy. 1: 64), „in quod *Bercz*” (1341/1342//XVIII.: Gy. 1: 541) típusú szerkezetek *bérc* lexémája bizonyosan nem tulajdonnév, ahogyan arra a mellette előforduló latin névmási elemekből következtethetünk. E lexéma oklevélszóként való használatára HOFFMANN ISTVÁN mellett jómagam is több írásomban utaltam (vö. HOFFMANN 2004: 54–9, RESZEGI 2004: 149, 2006: 163), s arra is, hogy e formák általában inkább az oklevél szövegezőinek, mint a helyi népességnek a nyelvhasználatához kapcsolhatók. A hasonló szövegbefoglalási formák alapján a hegyrajzi köznevek egy részénél szintén számolhatunk ezzel a lehetőséggel, vö. „ad unum *holm*” (1342: A. 4: 288, KMHsz. 1.), „unum *domb* vulgo” (1344: A. 4: 478), „supra quod *mal*” (1276: Gy. 3: 150, 218).

A megnevezőszerű szerkezetben álló adatok esetében az oklevél vizsgálata mellett a mai névhasználati szokásokról feltárt ismeretekre is támaszkodhatunk. A Nyitra vármegyei Szebedrázs erdő határjárásában két földrajzi köznévi alakú adat is szerepel: „ipsius montis vulgo *orom* dictum” és „per *Bercz*” (Zs. II/2: 204/6571). A *Bérc* esetében a szövegbefoglalási forma alapján, vagyis hogy külön szerkezet nélkül áll, tulajdonnévi használatra gondolhatunk, s ezt erősíti az is, hogy a szövegben nem fordul elő többször a szó. A vármegyében egyébként is ritkán adatható a *bérc* lexéma, s általában tulajdonnévi státusát gyaníthatjuk (vö. Gy. 4: 327, 357, 370, 372, 378, 392, 449, 462, 463, 488). Az *orom* fenti említésében — noha közsói használatára is van példa: 1287: vnum *orom* wlgariter brdo (Turóc vm., ÁÚO. 12: 468) — a speciálisabb ’hegycsúcs, hegytető’ (TESz.) jelentéstartalom alapján szintén nem zárhatjuk ki a tulajdonnévi használatot. Tovább támogathatja a feltételezést, hogy az elsődlegesen hegyrész

megnevezésére használatos köznévvvel a hegy egészét jelölik meg. Későbbi, egyértelműen tulajdonnévi adatok híján ugyanakkor mindkét adat kapcsán lehetséges az is, hogy említőnévként használt formákat rögzít.

Az oklevélbeli adatok esetében számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy az oklevél lejegyzőjének esetleges magyar nyelvi névtudata is befolyásolhatta a földrajzi köznévi formák szövegbe illesztési módját, vagyis az adatok az oklevél szövegezőjének értékítéletét is tükrözhetik. Éppúgy, mint ahogy napjainkban a gyűjtők kompetenciája is hozzájárulhat ahhoz, hogy a földrajzinév-tárak meglehetősen színes képet mutatnak abból a szempontból, felveszik-e egyáltalán a pusztai földrajzi köznévvvel azonos helyneveket, vagy sem.

A földrajzi köznevek állománya és jelentése — a mai viszonyokhoz hasonlóan — a régiségben is mutatható továbbá területi különbségeket is. A *hegy* lexéma azonban az egész nyelvterületen a legáltalánosabb jelentésű hegyrajzi köznévi lehetett (vö. RESZEGI 2004), ezt támogatja az is, hogy a szó az oklevelekben soha nem adatható önmagában, mindig valamilyen formánssal vagy bővítményi résszel kapcsolódva áll. A tulajdonnévként lejegyzett latin nyelvű *Mons* formák (pl. 1213: mon. Sancti Martini in *Monte*, Gy. 2: 627, 1233: monasterium Dominici Bani de *Monte* in honorem Sancte Marie, ÁÚO. 1: 308) magyar helynévi használatát sem korabeli, sem későbbi magyar megfelelőik nem támasztják alá.

4. A jelentéshasadás klasszikus példáinak, illetőleg a névalkotási móddal kapcsolatos problémáknak az áttekintése után ismételten hangsúlyozni kívánom, hogy a jelenség kapcsán nem szükséges, mert nem is lehet minden esetben dönteni a tulajdonnévi vagy közzői státusz vonatkozásában.

Irodalom

- AINIALA, TERHI (1996), On Defining the Proper Name and the Place Name. In: *Proceeding of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences. 1.* Aberdeen. 43–8.
- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- ÁÚO. = *Árpád kori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ (2000), A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *MNy.* 96: 35–44.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES (2007), Helynévképzők a fiktív nevek körében. *NÉ.* 29: 57–63.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

- HEINRICH ANDREA (2000), *Szaniszló helynevei kognitív nyelvészeti megközelítésben*. Kézirat. Kolozsvár.
- HOFFMANN ISTVÁN (1980), A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *MNyj.* 23: 11–22.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- INCZEFI GÉZA (1970), A névkövéletté válás folyamata határneveinkben. *NyudÉrt.* 70: 56–60.
- KÁLMÁN BÉLA (1981), Hivatalos név, szólítónév, említőnév. *MNyTK.* 160: 119–20.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000), *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely.
- LADÁNYI MÁRIA (2002), Jelentésváltozás és grammatikalizáció — kognitív és szerkesztési nyelvészeti keretben. *MNy.* 98: 407–23.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete*. Bp.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- NICOLAISEN, W. F. H. (1985), The Semantics of Place Names and Their elements. *NORNA-Rapporter* 28: 60–9.
- POHL, HEINZ-DIETER (1996), Berg- und Gebirgsnamen: slawisch. In: *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik. 2. Teilband*. Berlin–New York. 1524–1531. *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. Band 11. 2. Berlin–New York, 1996.
- POLGÁRI JUDIT (2007), *Helynévalkotás kognitív megközelítésben*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- RESZEGI KATALIN (2004), *Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–65.
- RESZEGI KATALIN (2006), Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 159–80.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1959), Tulajdonnév és köznév határterülete. *MNy.* 55: 461–70.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.

- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató*. Bp., 1984.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008), A tulajdonnév jelentése. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 30–41.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- VeMFN. I. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 156. sz. Bp., 1928.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I (1387–1399), II/1. (1400–1406), II/2. (1407–1410)*. Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958.